УДК 930 (655)

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»;
Є. К. ШИШКІНА канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПІ»

ДРУКАРСЬКА СПРАВА В УКРАЇНІ У СЕРЕДИНІ XV – XVI СТ.

У статті здійснено комплексний аналіз зародження та розвитку друкарської справи в українських землях у середині XV – XVI ст. Досліджено друкування у дофедорівський період, проаналізовані перші видання І. Федорова, встановлені особливості оформлення перших друкованих видань в українських землях.

Ключові слова: друкарська справа, поліграфія, книгодрукування.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій і поліграфічного мистецтва сучасності викликає все більший інтерес науковців і суспільства в цілому до історії друкарської справи. Найбільш актуальним сьогодні є питання зародження друкарської справи, створення перших постійно діючих друкарень в українських землях, а також формування української поліграфічної традиції.

Дослідженню друкарської справи в українських землях присвячені наукові праці І. Огієнко, О. Мацюка, Я. Запаско, Я. Ісаєвича, Є. Немировського [1–6]. Вченими проаналізовані документи, які проливають світло на друкарство в Україні у дофедорівський період (друкарні С. Дропана, С. Сеньковича, С. Корунки тощо). Ними докладно вивчено друковані праці І.Федорова.

Мета статті. У даному дослідженні за мету було поставлене здійснення комплексного аналізу зародження та розвитку друкарської справи в українських землях у середині XV – XVI ст.

В рамках мети виділені наступні завдання дослідження:

1) дослідити і надати оцінки дискусіям навколо питання зародження друкарської справи в українських землях;

2) здійснити дослідження історичних джерел, що свідчать про існування друкарень у дофедорівський період;

3) проаналізувати перші видання І. Федорова, надруковані в українських землях та встановити роль цих видань у формуванні української поліграфічної традиції.

Виклад основного матеріалу. В російській історіографії традиційно першодрукарем вважають Івана Федорова та висловлюють точку зору про те, що в українські землі друкарство прийшло з Московської держави [6; 7, с. 18; 8, с. 81]. Однак українські дослідники з цим не погоджуються, наводячи свідчення про зародження книгодрукування в українських землях у дофедорівський період [2; 3, с. 3–14; 4, с. 26–32; 9; 10, с. 36].

У Центральному державному історичному архіві м. Львова збереглись два документи, які вказують на існування у цьому місті друкарні ще в 1460 р. Документи написані латинською мовою і датуються 23 липня 1791 р. та 20 жовтня 1792 р. [9].

© Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна, 2013

Перший документ – це звернення монахів до фіскальної колегії з проханням вжити заходів щодо повернення їхньому монастиреві провізорами ставропігійського братства рухомого і нерухомого майна, а також друкарні, яка належала монастирю від 1460 р. Далі в документі пояснюється, що друкарню монастиреві подарував у 1460 р. львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки священиків. У документі монастир вимагав, серед іншого, повернути друкарню або сплатити 40 000 флоринів як відшкодування за прибуток друкарні.

У пояснювальній записці провізорів ставропігійського братства доводиться, що друкарня, заснована львівським міщанином українцем С. Дропаном, цілком на законних підставах є тепер власністю братства, а не монастиря [10, с. 36].

Нажаль книжки, видані друкарнею С. Дропана, дослідникам сьогодні не відомі, однак збереглись архівні дані про існування інших дофедорівських видань в українських землях. У Центральному державному історичному архіві м. Львова О. Мацюком був виявлений інвентарний список книг Словінського монастиря, розташованого поблизу Львова, який був складений польською та німецькою мовами у 1826 р. Інвентар включав такі видання:

1) Новий тестамент із мідними замочками, в доброму стані, виданий в Почаєві 1511 р.;

2) Тріодь у шкіряній оправі і доброму стані, видана в Києві 1527 р.;

3) Тріодь у шкірі, видана в Києві 1540 р.;

4) Анфологіон, оправлений в шкіру, в доброму стані виданий у Львові 1542 р.;

5) Служебник, виданий у Львові 1546 р.;

6) Епістоляріон, або Апостол, оправлений у шкіру, виданий у Львові 1566 р. [11, с. 136].

Важливим аргументом раннього походження друкарства в українських землях є також використання у друкарській справі термінології, яка прийшла з країни, де починалось книгодрукування – Німеччини. В Московському Царстві використовувалась не німецька, а більш пізня – італійська термінологія. Нею користувався і І. Федоров до прибуття у Велике князівство Литовське [11, с. 138].

Винайдені у Львівському архіві письмові джерела дозволяють сучасним дослідникам тлумачити зміст напису на надмогильній плиті І. Федорова – «занедбане друкарство обновив» – як свідчення існування друкарства в українських землях (зокрема у Львові) задовго до приїзду І. Федорова.

Отже, перші друкарні в українських землях стали з’являтись у середині XV ст. Технологія множення текстової інформації була запозичена в німецьких друкарів, про що свідчить термінологія, яка традиційно використовувалась в українських друкарнях. Сьогодні є підстави вважати першим (відомим сучасним науковцям) друкарем в українських землях С. Дропана.

І. Федоров розпочав свою друкарську діяльність в українських землях набагато пізніше, але він створив першу постійно діючу друкарню. Друкар розпочав свою діяльність у Львові на початку 1573 р. Він заснував друкарню, яка залишалась важливим центром книгодрукування з кінця XVI до кінця XVIII ст.

Першою книгою, виданою у львівській друкарні, став «Апостол» 1574 р. Він був найдавнішим точно датованим виданням на українських землях. Залишились

свідчення, що готувати видання І.Федоров розпочав 25 лютого 1573 р., а 15 лютого 1574 р. книга вийшла в світ [7, с. 18].

«Апостол» був надрукований у форматі in folio (в лист, шляхом фальцювання в один згин). Книга свідчила про високий рівень поліграфічної техніки. Набірний текст поєднувався з гравірованими на дереві заставками, ініціалами, рядками в'язі, кінцівками, ілюстраціями–дереворитами [12].

Львівський «Апостол» був надрукований тим же шрифтом, містив ті ж заставки і ініціали, що і московське видання «Апостола» 1564 р. Книга відрізнялась лише вступом на початку книги, післямовою і деякими іншими особливостями. У післямові під назвою «Сия повесть, откуда начася и како свершися друкарня сия» розповідалось чому і як друкарська справа була перенесена з Московської держави у Литву [8, с. 81].

На початку книги на звороті першого аркуша замість заголовка І. Федоров розмістив герб. Він був взятий з заблудівської «Псалтирі з Часословцем», а декоративна рамка фронтисписа – з московського «Апостола» [13, с. 94].

Далі йшов вступ, а за ним гравюра апостола Луки. Вона була виготовлена спеціально для львівського «Апостола», а обрамлення для неї було взято з московського видання. За гравюрою починався основний текст [12].

Книга мала регулярну фоліацію у 262 аркуша. Завершувало видання зображення двох гербових щитів: між стилізованими гілками і листям, квітами і плодами вставлений герб міста Львова і сигнет І. Федорова. У нижній частині сигнета стояло ім'я типографа «Иоанн Федорович – Друкарь Москвитин» [8, с. 84].

Орнамент львівського Апостола був представлений заставками, кінцівками, орнаментальними рамками–розетками, в'яззю, великими візерунковими ініціалами. Одинадцять заставок були вирізані з українських або західноєвропейських зразків, стилістично пристосованих до інших заставок. Особливо треба відзначити прагнення І. Федорова полегшити користування книгою: розділи відкриваються великою заставкою, заголовком, в'яззю і ініціалом, зміст кожного розділу починається з нового рядка, на полях використаний довідковий матеріал, покажчики і примітки. Збереглося 118 примірників книги.

У 1574 р. І. Федоров видав «Буквар» для навчання грамоті у школі і поза нею. Видання містило інформацію про місце і час друку книги [14]. Однак було зазначено тільки рік видання (в «Апостолі» ж вказувалась точна дата). Через це в науковому світі розгорілась дискусія щодо питання першості. Для доказу власних теорій дослідники використали текст післямови «Букваря», в якому І. Федоров обіцяє продовжувати друкарську діяльність. Одні вчені трактують слова друкаря як обіцянку випустити у найближчому майбутньому ще одну книгу, якою і став «Апостол». Інші стверджують, що І. Федоров говорив про продовження друку підручників. В цьому випадку «Апостол» вийшов раніше, а традиція друкування підручників знайшла своє продовження пізніше в Острозі.

Так чи інакше, «Буквар» був першою друкованою східнослов'янською книжкою світського призначення. Посібник був спрямований на засвоєння особливостей граматики церковнослов'янської мови у східнослов'янській редакції [15, с. 86].

На першій сторінці «Букваря» було подано азбуку, яка пізніше використовувалась і у інших навчальних посібниках. З певними змінами (вилученням окремих літер, введенням нових знаків) вона збереглась в абетках усіх країн, які користуються кирилицею. Далі азбука наводилась також у зворотньому порядку, а потім – вперемiш. Після абетки розміщались вправи для читання складів – були подані дво– і три–літерні сполуки. Наступні три розділи книги були спрямовані на вивчення систематичної граматики (відмінкові форми дієслів (однина, двоїна, множина) в теперішньому часі; дієслова у формах 2–ї особи однини наказового і дійсного способів; відмінкові форми іменників та похідних від них прикметників; читання слів під титлами тощо). Після граматичних вправ в книзі був розміщений перший азбучний текст для зв'язаного читання – акровірш [14].

Другу частину книги І. Федорова складали щоденні молитви, які представляли собою тексти для читання та заучування напам'ять. Далі йдуть звернення до дітей про корисність навчання, морально–етичні настанови з біблійної «Книги притчей Соломоновых» та звернені до батьків уривки про виховання дітей з послань апостола Павла.

Широкій науковій громадськості «Буквар» І. Федорова став відомий у 1954 р. Сьогодні він зберігається у бібліотеці Гарвардського університету США [15, с. 87].

Отже, прибуття І. Федорова у Львів зіграло важливу роль у розвитку українського книгодрукування. Починаючи з 70–х рр. XVI ст. друкарська діяльність стала постійною. І. Федоров видав першу датовану книгу на українських землях – «Апостол». З Львівського «Букваря» розпочалась друкарська граматична традиція, яка збереглась в східнослов'янських букварях аж до XVIII ст. Львівські видання І. Федорова стали зразком високого поліграфічного мистецтва XVI ст.

Висновки дослідження. Загалом, дослідження зародження книгодрукування в українських землях дозволило прийти до наступних висновків:

1) сучасними дослідниками винайдені джерела, які доводять, що книгодрукування в українських землях зародилось задовго до появи перших друкованих книг І. Федорова і припадає на середину XV ст.;

2) оскільки в українському друкуванні традиційно використовувалась німецька термінологія, джерелом його зародження є німецька поліграфічна традиція;

3) видання І. Федорова поки є єдиними друкованими виданнями, що збереглись до сьогоднішнього дня і мають точне датування;

4) друкарська діяльність І. Федорова залишила слід у поліграфічній традиції всіх східнослов’янських народів, ним були відлиті кириличні друкарські шрифти, які стали зразком для майбутніх друкарів;

5) І. Федоров зіграв важливу роль у формуванні основ оформлення українських друкованих книг: в українських виданнях було використано велику кількість нових елементів – кінцівок, друкарських знаків (сигнетів), титульних сторінок, оздоблених гравійованою рамкою (фортою), виливних складальних прикрас.

Підводячи підсумки варто зазначити, що хоча перші друкарні з’явились на українських землях більше ніж за 100 років до прибуття І. Федорова у Львів, однак саме його діяльність зіграла найважливішу роль у розвитку поліграфії на українських землях, зробивши друкування постійною і невід’ємною частиною життя

українського населення. Книги І. Федорова є цінними джерелами з історії книгодрукування в українських землях, а сам І. Федоров – найвідомішою постаттю серед друкарів.

Список літератури: 1. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.; **2.** *Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В.* Початки українського друкарства. – Львів: Центр Європи, 2000. – 222 с.; **3.** *Мацюк О.* Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова // Архіви України. – 1968. – № 2. – С. 3–14; **4.** *Мацюк О.* Ще про початки книгодрукування на Україні // Архіви України. - 1971. – № 3. – С. 26–32; **5.** *Ісаєвич Я.Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975. – 150 с.; **6.** *Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М. : Книга, 1974. – 224 с.; **7.**. *Бондасюк С.Ю.* Общерусский первопечатник Иван Федоров и основанная им братская Ставропигийская печатня во Львове. – Львов: Издание ставропигийского института, 1931. – 79 с.; **8.** История книги на Руси./ Сост. Бахтиаров А.А. – Санкт–Петербург: Изд. Ф.Павленкова, 1890. – 282 с.; **9.** *Тимошик М.* Історія українського друкарства потребує переосмислення // Літературна Україна. – 2002. – 21 березня; **10.** *Тимошик М.* Переосмислити історію виникнення українського друкованого слова // Вісник Книжкової палати. – 2002. – №7. – С. 35–37; **11.** *Андрійчук М. Т.* Ґенеза книгодрукування на теренах України: інформаційна ситуація у вітчизняній історіографії ХХ ст. // Книгознавство. – 2005. – №2. – С. 134–146; **12.** Апостол. / Зібрання ХДНБ ім. В. Г. Короленка – Львів: Друкарня Івана Федорова, 1574 р. – 262 с.; **13.** *Шустова Ю. Є.* Символика львовского ставропигийского братства // Гербовед. – 2005. – №2. – С. 94.; **14.** Буквар Івана Федорова: 2 вид. / Факсимільне видання – Київ: "Дніпро", 1975. – 15 с. **15.** *Німчук В.* Буквар Івана Федорова. – К.: Дніпро,1975. – 200 с.

Надійшла до редколегії 20. 05. 2013 р.

УДК 930 (655)

Друкарська справа в Україні у середині XV-XVI ст. / Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. – № 25 (998). – С. 93-97. Бібліогр. : 15 назв.

В статье осуществлен комплексный анализ зарождения и развития печатного дела в украинских землях в середине XV - XVI вв. Исследован процесс книгопечатания в дофедоровский период, проанализированы первые издания И. Федорова, установлены особенности оформления первых печатных изданий в украинских землях.

Ключевые слова: печатное дело, полиграфия, книгопечатание.

In the paper the complex analysis of Ukrainian typography origin and development in the middle 15th – 16th centuries is given. The printing process in the period before I. Fedorov is investigated, the fist I. Fedorov's printings are analyzed, the characteristics of early Ukrainian printing books design are established.

Keywords: printing process, printing industry, typography.